

JUHLAJULKAISU

MATTI YLÖSTALO

1917 · 4/2 · 1987

SUOMALAINEN LAKIMIESYHDISTYS

VAMMALA 1987. VAMMALAN KIRJAPAINO OY

ISSN 0356-7222

ISBN 951-855-087-5

ISBN 978-951-855-870-8 (PDF)

Avtalsrätt — lagstiftning och doktrin

Avtalsrätten — den allmänna och den speciella — bildas av tre moduler som går in i varandra: rättsnormer av olika slag och styrka, rätts-tillämpning samt rättsvetenskapen.

Mina reflexioner tar sikte på två element i denna helhet: dels avtalsrättslig lagstiftning, dels rättsvetenskapens roll i relation till lagstiftningen.

Det finns en given grund för ett resonemang kring dessa frågor, nämligen *avtalsfriheten*: en frihet för individerna att ingå avtal eller låta bli att göra det och att själva bestämma avtalens innehåll. Avtalsfriheten är förankrad i vårt demokratiska samhälles syn på mänsklig frihet och aktivitet samt betingad av den form av marknadsekonomi som råder i vårt land. Denna grundsyn bör vara vägledande både för lagstiftaren och för forskare som sysslar med avtalsrätt i en konkret verklighet. Samtidigt bör man acceptera att det ofta finns starka skäl att begränsa avtalsfriheten. I spänningen mellan frihet och krav på begränsningar framträder avtalsrättens svåraste problem.

Avtalsrättslig lagstiftning — syften och behov

I vilken utsträckning och på vilket sätt har lagstiftaren anledning att i en av avtalsfrihet behärskad verklighet reglera avtal i allmänhet, särskilda typer av avtal och speciella avtalsrättsliga frågor?

De rättspolitiska bedömningarna genomsyras av två allmänna målsättningar: att skapa *rättsskydd* och att upprätthålla *rättssäkerhet*.

Det är omöjligt att uppställa ett fast schema för hur lagstiftaren borde förverkliga dessa syften. Särskilt rättsskyddsbehoven varierar starkt beroende på avtalens art, parternas styrkepositioner, återverkningar på tredje mans rätt etc.

Den ekonomiska utvecklingen påverkar starkt avtalsförhållandena. Strävanden till standardisering och effektivisering inom näringslivet framkallar en bristande partsjämvikt med åtföljande skyddsbehov. Den vä-

xande användningen av allmänna avtalsvillkor, bruket av tekniska hjälpmedel när avtal ingås eller fullgörs, strävandena att förverkliga ett kollektivt konsumentskydd etc. — allt detta kräver ingrepp från lagstiftarens sida. Samtidigt blir det svårare att binda den mångskiftande verkligheten vid lagnormer.

I det följande skall jag peka på några *riktlinjer*.

1) En primär uppgift för lagstiftaren är att *befästa avtalsfriheten*. Denna existerar visserligen oberoende av stöd i lagen. Men det behövs regler som garanterar individerna möjligheter att genom avtal utnyttja sin ekonomiska självständighet. Ur det marknadsekonomiska systemets synvinkel är det likaså viktigt att hålla tillbaka ekonomisk maktkoncentration. I det avseendet behövs lagstiftning som, utan starkt ingripande administrativ kontroll, hindrar långtgående frihetsbegränsningar i form av monopol och karteller. I första hand är det visserligen en uppgift för näringslivet med dess organisationer att genom konkurrens upprätthålla tillräcklig avtalsfrihet. Erfarenheten har likväl visat att denna »självsanering» inte alltid fungerar. Reglerande ingrepp kan bli nödvändiga (se L om främjande av ekonomisk konkurrens 423/1973).

2) Hur starkt man än hävdar individens frihet i ekonomisk verksamhet — med avtalen som handlingsmekanismer — måste man jämsides beakta mångahanda *allmänna intressen*.

Dels är det fråga om *samhällets* intressen, t.ex. att skapa betingelser för en sund ekonomisk utveckling. Finanspolitiken kan sålunda kräva på lag grundade ingrepp i avtalsfriheten, t.ex. förbud mot indexklausuler.

Dels och framför allt gäller det statens uppgift att tillgodose och skydda *medborgarnas* eller medborgargrupper *intressen*. I det syftet kan lagen kräva koncession för viss verksamhet, t.ex. försäkringsverksamhet. Också en kontroll i efterhand, t.ex. beträffande bankers och försäkringsbolags verksamhet, kan betyda begränsningar i avtalsfriheten. Övervakningen skyddar indirekt de kretsar som kontraherar med starka företag till vilka den enskilde befinner sig i underläge. Lagen tillgodoser samtidigt ett enskilt och ett allmänt intresse.

3) Den svåraste uppgiften består i att stävja missbruk av avtalsfriheten samt resa hinder för avtalsbestämmelser och åtgärder som kan åsidosätta *enskilda intressen*. Dessa är dels tredje mans, särskilt parts borgenärs (vid utmätning och konkurs), dels parternas i deras inbördes relationer.

Endast *partsintressena* skall beaktas här, d.v.s. lagstiftarens inställning till den enskilda partens behov av rättskydd. Avtalsrättens tankevärld har länge dominerats av föreställningen att avtal ingås och fullgörs mellan jämstarka parter. Envar part har att själv bevaka och tillgodose sina intressen. Förmår han inte göra det, måste han bära konsekvenserna. Detta korresponderar med avtalsfriheten. AvtL ger i viss utsträckning belägg härför, särskilt i föreskrifterna om ingående av avtal (1 kap.). I AvtL:s ursprungliga version är det närmast blott principen om tro och heder (33 §) och möjligheten att jämka avtalsvite (36 §) som bryter mot tanken på partsjämvikt.

I dag är verkligheten i mycket en annan.

Bristande partsjämvikt framträder allt oftare och skarpare. Orsakerna är många: rationalisering och standardisering med användande av ensidigt utarbetade allmänna avtalsvillkor, beroendeförhållande mellan storföretagare och näringsidkare på lägre nivå i produktions- eller distributionskedjan, ökade svårigheter att tillgodose elementära mänskliga behov (hyresbostäder, arbete), bristande balans mellan näringslivets fackmän och enskilda »lekmannaparter» etc.

Mycket av detta kräver ingripande från lagstiftarens sida.

4) I rättslig reglering av avtal måste man räkna med att en part inte i allt och på ett riktigt sätt fullgör sin andel i den samverkan som avtalet syftar till.

Parterna kan själva — i överensstämmelse med avtalsfriheten — reglera påföljder av avtalsbrott och andra *avtalsstörningar*. Detta är inte tillfyllest. Den rättspolitiska målsättningen att ge avtalsparter bästa möjliga skydd måste i betydande grad förverkligas genom lagstiftning. Två vägar kan nyttjas: ett förebyggande skydd (preventivt), t.ex. genom förbudsregler, eller ett skydd i efterhand (repressivt) som erbjuder part särskilda skyddsmedel och anger deras förutsättningar och verkningar.

5) På ett annat plan möter vi frågan: skall lagstiftaren ge normer som parterna kan men som de inte behöver använda?

Lagregler av detta slag — *dispositiva* normer — tar inte, åtminstone inte i första hand, sikte på partsskyddet. De bör ses som ett uttryck för samhällets uppgift att främja verksamhet inom den privata sektorn i enlighet med den demokratiska statens strävanden att gagna medborgarnas välfärd. Det är ur den synpunkten naturligt att lagstiftaren efterstavar rationella och balanserade lösningar som ger individerna handlingsdirektiv och fyller ut luckor i avtalsnormeringen. På det sättet skapas rättssäkerhet för parterna samtidigt som samhällets intres-

se av ordning och stadga i ekonomiska förhållanden främjas.

De riktlinjer som tecknats i det föregående anger motiv för avtalsrättslig lagstiftning men de klarlägger inte *hur* och *i vilken omfattning* lagstiftaren borde reglera avtalsförhållanden. I det följande skall jag belysa problemet med några synpunkter begränsade till parts rättsskydd.

Lagstiftaren kan *förbjuda* vissa typer av avtalsbestämmelser eller förfaranden. Lagtekniskt kan det ske på olika sätt: uttryckliga förbud mot avtalsklausuler av bestämt innehåll (t.ex. indexvillkor), indirekta förbud genom föreskrifter om ogiltighetsgrunder (tvång etc.), avtalsbestämmelser som minskar eller annars inkräktar på parts rätt i förhållande till lagens partsskyddande reglering förklaras vara ogiltiga (t.ex. FörsäkrAvtL 10 §). Regleringar av denna art bör användas restriktivt, för undantag från avtalsfriheten måste starka skyddsbehov kunna åberopas.

Lagens skyddssystem med klart fixerade förbud och påbud kan aldrig bli heltäckande — verkligheten är mångsidig, utvecklingen dynamisk. Kompletterande lösningar måste sökas.

En möjlighet finns i elastiska skyddsnormer, *generalklausuler*. Diskussionen kring dem har på senare tid huvudsakligen koncentrerats till den allmänna jämkningregeln i AvtL 36 §. Dels uttrycker den att lagstiftaren tvingats retirera inför omöjligheten att ge fullständiga och detaljerade skyddsnormer. Dels innehåller den lagstiftarens ställningstagande mot oskälighet i partsrelationer.

Generalklausuler har kritiserats med argumentet att de förskjuter gränsen mellan lagstiftande och dömande verksamhet. Lagstiftarens normskapande behörighet övergår till HD som en följd av avgörandenas prejudikatverkan.

En sådan kritik drabbar inte bara de elastiska lagnormerna. Den gäller minst lika mycket de fall då det finns luckor i lagen. Enligt en rigorös maktodelningsprincip kan kritiken synas berättigad. Men inför realiteterna i samhället är den ohållbar. Man måste acceptera att lagstiftaren aldrig förmår uttömmande reglerna alla skyddsbehov som kan framträda i avtalsförhållanden. Ur rättsskyddssynpunkt är den bästa lösningen att tomrummen in casu fylls av domstol. Prejudikatnormer är viktiga, de utgör en nödvändig del av avtalsrättens skyddssystem. Samspillet mellan lag och domstolsavgöranden är en nödvändighet.

På senare tid har partsskyddet i vissa fall kompletterats med *administrativ* förhandsgranskning av allmänna avtalsvillkor.

Att överföra avtalsrättsliga skyddsfrågor till förvaltande myndighet — förbi domstolarna — kan motiveras när syftet är att tillgodose ett

allmänt intresse. Ett sådant finns i massavtal mellan å ena sidan en part, som ensidigt kan föreskriva avtalsvillkoren, å andra sidan en stor allmänhet (se L om affärsbanker 540/1969 42 b §, Konsumentskyddsl 38/1978 3 kap.). Det är alltså inte fråga om administrativa ingrepp i enskilda avtalsförhållanden utan om ett kollektivt rättsskydd.

Det som här sagts visar hur lagstiftaren *kan* gripa in i avtalsförhållanden. Men de ger inte tillräcklig information om i vilken utsträckning detta *borde* ske.

Det är knappast ändamålsenligt att genom lag precisera *allmänna avtalsrättsliga grundsatser*. Den utveckling som fortgående sker, försvårar en sådan lagstiftning och gör att lagen lätt blir otidsenlig. Den i dag föråldrade AvtL ger belägg härför. Ingående av avtal sker i allt större utsträckning enligt andra mekanismer och i andra situationer än de AvtL 1 kap. beskriver. De principer på vilka fullmaktsreglerna bygger (2 kap.) — bl.a. den grundläggande skillnaden mellan behörighet och befogenhet — skulle otivelaktigt leva vidare, om lagen skulle upphävas. Och det vore meningslöst att komplettera lagen med nya fullmaktstyper, t.ex. toleransfullmakt. Denna principiella inställning utesluter likväl inte lagstiftning när starka skyddsbehov gör sig gällande: AvtL 36 § är ett exempel härpå.

När det gäller *enskilda avtalstyper* med starka och specifika skyddskrav är lagstiftning nödvändig. Utan lag kan ett tillräckligt partskydd inte upprätthållas. Detta gäller speciellt avtal i vilka en part befinner sig i underläge ekonomiskt, socialt eller på annat sätt i relation till motparten. Lagstiftningen har med skäl koncentrerats till dessa avtalstyper — arbets- och hyresavtal, avbetalningsköp etc. Avgöranden av domstol i efterhand när en konflikt uppstått är inte tillfyllest. Huvudvikten måste läggas på ett väl utvecklat preventivt rättsskydd. Detta kräver absoluta lagnormer. Lagtekniskt är det vanligen nödvändigt att jämsides ge dispositiva normer, t.ex. beträffande hyresavtal.

Det finns avtalstyper som inte behöver regleras i lag på den grund att det utvecklats en avtalspraxis — allmänna avtalsvillkor — som är tillfredsställande. Avtal om byggnadsentreprenad hör till denna kategori.

Reglering genom *administrativt* beslutsfattande är ett främmande inslag i avtalsrättens skyddssystem. Den bör användas av lagstiftaren endast när ett starkt allmänt intresse kräver förebyggande skyddsåtgärder.

Mest angeläget i detta skede är att förverkliga det *samnordiska förslaget till köplag* (NU 1984:5, Nordiska köplagar. Förslag av den nordiska arbetsgruppen för köplagstiftning; förk. KöpLFörs!).

Tre skäl vill jag särskilt understryka.

Köp av lösöre är den avtalstyp som är viktig för varje individ. Köpavtalen inrymmer en stor arsenal av rättsliga problem vilkas lösande ingalunda är oproblematiskt i dagens rättsläge. Prejudikaten täcker bara en del av fältet. De skäl som talar för en dispositiv lagstiftning gör sig starkt gällande i fråga om köprätten.

Det andra skälet är sekundärt men inte mindre relevant. Avtalsrätten genomsyras i mycket av allmänna grundsatser som är viktiga inte bara för systematiken utan främst för förståelsen och bedömningen av konkreta frågeställningar särskilt i partskonflikter. Ibland benämner man dem allmänna obligationsrättsliga principer. Sådana grundsatser är mer eller mindre diffusa så länge de inte konkretiseras i rättsnormer. I viss mån har det skett i en del speciallagar, t.ex. skuldebrevslagen. Men det nuvarande rättsläget är inte tillfredsställande. Även om köplagsförslaget och dess motiveringar inte nämnvärt redovisar allmänna avtalsrättsliga principer finns de likväl med i bakgrundsmaterialet. Det är min uppfattning att en köplag med dess konkretisering av centrala avtalsrättsliga grundsatser indirekt skulle ha betydelse långt utanför köpavtalen. Man kan som exempel nämna principen om väsentligt avtalsbrott som förutsättning för hävning, en viss nyreglering av skadeståndsansvaret samt inte minst det utförliga systemet för påföljder av avtalsbrott.

Slutligen kan man nämna en köplags sannolika inverkan på avtalspraxis. Man kan räkna med att denna kunde bli mera enhetlig som en följd av en viss anpassning till köplagens normering.

I mycket är behovet av avtalsrättslig lagstiftning beroende av hur de möjligheter som avtalsfriheten erbjuder utnyttjas. Om företag, organisationer inom näringslivet och enskilda personer, som har ett faktiskt övertag, använder sin ställning och sina möjligheter i överensstämmelse med krav som rimligen kan ställas i fråga om skälighet och lojalitet, har lagstiftaren i allmänhet inte anledning att ingripa. Men om allmänna intressen eller partsintressen allvarligt hotas av bristande »självdisciplin» i ekonomisk verksamhet, är reglering genom lag angeläget utgående från de allmänna rättspolitiska målsättningarna rättskydd och rättssäkerhet.

Samspelet lag — doktrin

Hur skall man inom avtalsrätten uppfatta relationen lag-doktrin? Om det finns ett samspel, hur tar det sig uttryck?

När företrädare för rättsvetenskapen nalkas avtalsrättens problem kan det ske ur olika utgångspunkter och på olika sätt. I ett nordiskt land har forskaren frihet att välja objekt, metod och argumentationsteknik. Det finns knappast några entydiga, objektivt hållbara kriterier för hur en rättsvetenskaplig forskare borde eller måste angripa och lösa problemen.

Rättsvetenskapen framstår — åtminstone i första hand — som en *samhällsvetenskap*: den sysslar med människors relationer till varandra och till det samhälle där de lever och verkar samt med normer som reglerar denna verklighet. Juridiken är i den meningen en samhällsvetenskap lika väl som t.ex. statslära, sociologi och nationalekonomi.

Privaträtten och inom den avtalsrätten undgår inte påverkan från det gällande samhällssystemet och element däri.

Man kan visserligen invända att statsskicket reglerar samhällets organisation och styrning samt medborgarnas förhållande till det allmänna och att privaträtten ligger på sidan härom. De facto är läget att annat. Lika litet som man kan dra en skarp gräns mellan offentlig rätt och privaträtt, lika omöjligt är det att konstruera ett vattentätt skott mellan samhällsskick och privat sfär.

Ur den *demokrati* som förverkligats i de nordiska länderna kan man skilja ut två faktorer som i mycket präglar en samhällsinriktad privaträttslig doktrin:

1) Den folket tillkommande statsmakten utövas av riksdagen, huvudsakligen genom *lagstiftning*. Där finns den primära normgivningen, också beträffande avtalsförhållanden. I dagens komplicerade samhälle måste regleringen genom lag ofta undvika detaljer och begränsa sig till att dra riktlinjer som sedan fullföljs på andra plan: i domstolsavgöranden, avtalspraxis och doktrin.

2) Demokratin bygger på och erkänner vissa *grundvärden* av betydelse för såväl samhället som den enskilda människan. Till de traditionella demokratiska värdena frihet och jämlikhet kan fogas trygghet eller den enskilda människans skydd mot såväl samhället som andra individer. När man projicerar detta på avtalsrättslig doktrin, ser man avtalsfriheten och rättsskyddet som dominerande faktorer. I rättsvetenskapliga bedömningar och ställningstaganden blir det i överensstämmelse härmed ofta fråga om relationen frihet-skydd. Också kravet på jämlikhet mellan avtalsparter är relevant.

Jag vill ge några personliga synpunkter på den problematik som här

antytts. Delvis sker det med anknytning till det samnordiska *förslaget till köplag*. Min skiss av några *uppgifter för avtalsrättslig doktrin* tar inte ställning till hur de kan eller borde lösas.

1) En avtalsrättslig lag — om köp, någon annan avtalstyp eller allmänna frågor — är i första hand ett resultat av beredningsarbete i olika instanser. I vad mån *lagen påverkats av doktrinära resonemang* beror mycket på vilka personer som varit engagerade i arbetet och hur de fullgjort sin uppgift. Helt oberoende härav kan man likväl konstatera att så gott som varje lag som rör avtal bygger på resultat som vuxit fram ur rättsvetenskaplig analys, debatt och slutledning.

Man kan säga att KöpLFörsl med dess motiveringar inte har »doktrinär belastning». Å andra sidan är det uppenbart att förslaget i många stycken präglas av ståndpunkter, begrepp och systematik som under en lång utveckling formats av juridisk doktrin, ofta i anslutning till domstolarnas rättstillämpning.

Sålunda är det påföljdssystem som KöpLFörsl tillägnat sig doktrinärt påverkat: väsentligt avtalsbrott som betingelse för hävning, avlämnande och riskens (farans) övergång, felbegreppet etc. Också doktrinära meningsbrytningar skymtar fram bl.a. i det resultatlösa försöket att bibehålla de skandinaviska köplagarnas schematiska uppdelning i speciesköp och leveransavtal samt i fråga om culpa som förutsättning för säljarens ersättningsansvar.

Man kan inte stifta lagar om avtal utan stöd av den rättsvetenskapliga forskningens resultat. Dessa får likväl inte överbetonas. En ny lag skall tillgodose rättspolitiska syften i samklang med verkligheten och dess krav. Mycket av detta ingår också i forskarens arsenal av material och argument. Lagstiftning och doktrin kompletterar varandra.

2) En väsentlig uppgift för en realistisk rättsvetenskap är att belysa och klarlägga *rättsliga normers innebörd, syften och tillämpningsområde*. Forskaren skall vara uttolkare.

Avtalsrättens normsystem är fascinerande. Där finns normer av olika typ och med olika ursprung och styrka: lag, handelssed, allmänna och särskilda avtalsvillkor, prejudikat, allmänna rättsprinciper etc. Det gäller att utreda hur normerna skall uppfattas och tillämpas i den verklighet för vilken de finns till. Forskaren ställs inför frågor om normernas grund och syften, om rangordningen mellan lag och andra typer av normer, om betydelsen av lagmotiv, om olika metoder att tolka lag etc.

Tolkningen och tillämpningen av en ny köplag kommer att länge sysselsätta nordiska forskare.

3) Avtalsrättslig lagstiftning har av olika skäl stora luckor. En uppgift för rättsvetenskapen är därför att dra riktlinjer för problemlösningar i *öppna fall* — när en tillämplig rättsnorm inte finns. I Finland har vi särskilt påtagligt brottats med denna problematik därför att vi saknat en allmän köplag. I övriga nordiska länder har KöpL, starkare än annan lagstiftning, påverkat avtalsrättens utformning. Det har fallit på finska civilisters lott — ofta med stöd av skandinavisk lag och doktrin — att försöka fixera t.ex. betingelser för hävning och för skadestånd. En samnordisk köplag betyder att vi framdeles kan arbeta på gemensam bas.

I de öppna fallen gäller det att föra fram och mot varandra väga synpunkter, omständigheter och argument som är eller kan bli vägledande för bedömningen av avtalsrättsliga förhållanden och konflikter samt peka på resultat som övervägandena kan leda fram till. Forskaren drar riktlinjer men han formulerar inte bindande handlingsregler.

4) Inom allmän avtalsrätt är *systematiken* viktig. För många problemlösningar är det nödvändigt att i det omfattande och disparata materialet kunna se gemensamma grunder och linjer, att undvika motstridiga lösningar när enhetlighet och samstämmighet är motiverade. Samtidigt lurar faran att det schemaskapande, som varje systematisering innebär, leder till abstraktioner vilka lätt döljer väsentliga realiteter och stryker ut relevanta olikheter. Trots det är systematiseringen viktig, inte som självändamål utan som arbetsredskap.

Särskilt när det gäller avtalsstörningar är det betydelsefullt att forskaren har en systematisk överblick. Det gäller att se olika typer av avtalsstörningar och deras påföljder. Indelningen av avtalsbrott och deras påföljder i KöpLFörsI ger rikligt stoff för värdering, argumentering och ställningstagande med tanke på systematiken. Verkningarna härav kan komma att sträcka sig långt utanför köprätten.

5) Slutligen vill jag nämna vetenskapsmannens uppgift att röja väg för *nytänkande*.

Vårt samhälle är dynamiskt. Rättsordningen har ibland försetts med stämpeln konservativ — en i och för sig naturlig konsekvens av att det ofta blir aktuellt att skapa nya rättsnormer först när behov därav föreläggat en tid och därunder kunnat konkretiseras. Eftersläpningen — påtaglig också inom avtalsrätten — vållar ofta forskaren huvudbry. Han har att överväga hur gamla normer och invanda tänkesätt kan anpassas till en ändrad verklighet.

Också ny lagstiftning kräver nyorientering hos forskaren.

Sålunda kan man förutse av KöpLFörsI:s krav på väsentlighet som

betingelse för hävning (27 §) får ett starkare fotfäste inom avtalsrätten. Principen är visserligen redan nu erkänd — delvis som en följd av ställningstaganden i doktrinen — men dess definitiva genombrott kan förväntas ske genom köplagen. Det är vidare sannolikt att KöpLFörsl:s reglering av skadeståndsansvaret kommer att påverka inställningen till avtalsersättningsansvaret kommer att påverka inställningen till avtalsersättningsansvaret binds vid själva avtalsbrottet (se 29 §) och att man på basen därav genomför ett »kontrollansvar» betyder i princip en genomgripande modifiering av synsättet. Culpasynpunkterna — i många stycken obestämda och kontroversiella — kommer synbarligen att småningom skjutas åt sidan utan att likväl förlora sin relevans. Jag ser det som en viktig uppgift att dra riktlinjer för hur köplagens ersättningsregler kan påverka ansvarssituationer inom andra avtalsområden.

För forskaren gäller det ständigt att överväga hur parts behov av rättsskydd skall tillgodoses. På senare tid har intresset varit starkt inriktat på skyddet av en svagare avtalspart. I det avseendet har den i doktrinen debatterade skälighetsprincipen trätt i förgrunden, numera förverkligad i lagreglerna om jämkning av skadestånd och av avtalsvillkor. Också kravet på lojalitet i partsförhållanden har accentuerats på forskarnas försorg.

En på realiteter inriktad avtalsrättslig forskning går inte med kollisionkurs mot lagen. Forskaren har visserligen full frihet att kritisera lag och rättstillämpning. Han gör det ur sina utgångspunkter och med sina inte sällan subjektiva eller ensidiga värderingar och bedömningar. Dessa kan vara andra än lagstiftarens rättspolitiska överväganden. Men en rättsvetenskap som tillägnat sig de uppgifter som skisserats i det föregående har inte till syfte att bryta ned rättsliga regleringar utan att bygga upp och utveckla rättssystemet och dess delar. Demokratin förutsätter delaktighet och samverkan. Samspelet mellan lagstiftning och rättsvetenskap är ett led häri.